

(م. ۳۲۹ق.)، به کوشش غفاری، تهران، دار
الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ **کتاب الحج:**
محاضرات الخوئی (م. ۱۴۱۳ق.)، الخلیالی، قم،
مدرسه دارالعلم، ۱۴۱۰ق؛ **کشاف القناع:**
منصور البهوتی (م. ۱۰۵۱ق.)، به کوشش محمد
حسن، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛
کشف اللثام: الفاضل الهندی (م. ۱۱۳۷ق.)، قم،
نشر اسلامی، ۱۴۱۶ق؛ **کلمة التقوی (فتاوی):**
محمد امین زین‌الدین، قم، مهر، ۱۴۱۳ق؛
لسان العرب: ابن منظور (م. ۷۱۱ق.)، به کوشش
علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربی،
۱۴۰۸ق؛ **المبسوط فی فقه الامامیه:** الطوسی
(م. ۴۶۰ق.)، به کوشش بهبودی، تهران، المكتبة
المرتضویه؛ **المبسوط:** السرخسی (م. ۴۸۳ق.)،
بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق؛ **مجمع الفائدة و
البرهان:** المحقق الاردبیلی (م. ۹۹۳ق.)، به
کوشش عراقی و دیگران، قم، انتشارات اسلامی،
۱۴۱۶ق؛ **المجموع شرح المهذب:** النووی
(م. ۷۶۶ق.)، دار الفکر؛ **مختصر خلیل:** محمد بن
یوسف (م. ۸۹۷ق.)، بیروت، دارالکتب العلمیه،
۱۴۱۶ق؛ **مختلف الشیعه:** العلامة الحلی
(م. ۷۲۶ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۲ق؛ **المدونة
الکبری:** مالک بن انس (م. ۱۷۹ق.)، مصر،
مطبعة السعادة؛ **مسالك الافهام الی تنقیح
شرائع الاسلام:** الشهدی الثانی (م. ۹۶۵ق.)، قم،
معارف اسلامی، ۱۴۱۶ق؛ **مستمسک العروة
الوثقی:** سید محسن حکیم (م. ۱۳۹۰ق.)، قم،
مکتبة النجفی، ۱۴۰۴ق؛ **مستند الشیعه:** احمد
التراقی (م. ۱۲۴۵ق.)، قم، آل‌البیست علیهم‌السلام،
۱۴۱۵ق؛ **مغنی المحتاج:** محمد الشربینی
(م. ۹۷۷ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی،
۱۳۷۷ق؛ **المغنی:** عبدالله بن قدامه (م. ۲۰ق.)،
بیروت، دارالکتب العلمیه؛ **مفردات:** الراغب
(م. ۴۲۵ق.)، نشر کتاب، ۱۴۰۴ق؛ **مناسک
الحج:** سید علی سیستانی، قم، ۱۴۱۳ق؛

منتهی المطلب: العلامة الحلی (م. ۷۲۶ق.)،
چاپ سنگی؛ **مواهب الجلیل:** الخطاب الرعینی
(م. ۹۵۴ق.)، به کوشش زکریا عمیرات، بیروت،
دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق؛ **نتایج الافکار:**
محمد رضا گلپایگانی (م. ۱۴۱۴ق.)، قم، دار
القرآن الکریم، ۱۴۱۳ق؛ **وسائل الشیعه:** الحر
العاملی (م. ۱۱۰۴ق.)، قم، آل‌البیست علیهم‌السلام،
۱۴۱۲ق.

سید جعفر صادقی فدکی



الارتسامات اللطاف...: سفرنامه حج

شکیب ارسلان (۱۸۶۹ — ۱۹۴۶م.)

نویسنده و سیاستمدار اصلاح‌گرای عرب

این کتاب با عنوان *الارتسامات اللطاف فی
خواطر الحاج الی اقدس مطاف سفرنامه حج*
شکیب ارسلان، نویسنده نام‌آور عرب، از
سران نهضت بیداری اسلامی و در زمره
شاگردان محمد عبده است که در آن، افزون
بر گزارش رخدادهای سفر خود و ویژگی‌های
طبیعی، اجتماعی و اقتصادی سرزمین حجاز،
به ویژه مکه و طائف در دهه سوم سده بیستم
م. نظریه‌ها و اندیشه‌های اصلاحی خود را بیان
کرده است.

شکیب ارسلان در خاندانی سرشناس در
روستای شویفات نزدیک بیروت به سال
۱۸۶۹م. (۱۲۸۶ق.) زاده شد و تحصیلات

شامل مقدمه‌ای از شکیب برای خواننده فارسی زبان است.

شکیب ارسلان از سیاستمدارانی است که در سال‌های پیش از فروپاشی دولت عثمانی، تقویت خلافت عثمانی را که تنها قدرت مهم جهان اسلام در برابر اروپای آن دوران بود، راهکار اصلی برای رویارویی با سلطه اروپا می‌دانستند.^۵ وی پس از جنگ جهانی اول که با تجزیه عثمانی و اشغال سوریه به دست فرانسه همراه بود، ناچار گشت سوریه را ترک کند. سپس به آلمان و سویس رفت و تا چند ماه پایانی عمرش در اروپا ماند.^۶

پس از فروپاشی دولت عثمانی، شکیب ارسلان ناسیونالیسم عربی را زمینه‌ای مناسب برای رویارویی با استعمار اروپا یافت. وی افزون بر راه اندازی مجله «la nation Arabe» به زبان فرانسوی در سویس، در اقدامات دیپلماتیک برای مبارزه با استعمار شرکت فعال داشت و در سال ۱۹۲۲م. برای دفاع از حقوق عرب، همراه گروه سوری - فلسطینی به مقر جامعه ملل رفت.^۷ وی پس از جنگ جهانی دوم، در سال ۱۹۴۶م. به وطنش بازگشت و در همان سال درگذشت.^۸

ابتدایی را در روستای محل زندگی خود آغاز کرد. در ۱۸۷۹م. به مدرسه حکمت در بیروت وارد شد. از استادان او در این مدرسه، می‌توان از عبدالله بستانی، ادیب برجسته آن روزگار، نام برد. سپس در سال ۱۸۸۷م. به مدرسه سلطانیه رفت و در درس‌های شیخ محمد عبده که در آن هنگام از مصر به لبنان تبعید شده بود، شرکت جست. رابطه نزدیک محمد عبده با پدر شکیب، تأثیر او بر شخصیت شکیب را عمیق‌تر کرد.^۱ پس از چندی در سفر به مصر، به حلقه شاگردان محمد عبده پای نهاد و در سن جوانی نوشتن در مجله «المؤید» و روزنامه «الاهرام» را آغاز کرد.^۲ اثرپذیری او از نهضت بیداری اسلامی با سفرش به استانبول و دیدار با سید جمال الدین اسدآبادی کامل شد.^۳

شکیب ارسلان شعر می‌سرود و نثری زیبا داشت. نیز به تصحیح برخی متون کهن پرداخت. جز آثار ادبی، بیشتر نوشته‌هایش درباره تاریخ و وضعیت مسلمانان در جهان است.^۴ از این دست آثار، کتاب نام‌آور حاضر «العالم الاسلامی است که با عنوان «مروزر مسلمین» (شرکت طبع کتاب، ۱۳۲۰ش. ترجمه سید احمد مهذب) به فارسی برگردانده شده و

۱. شکیب ارسلان، ص ۲۴.

۲. شکیب ارسلان، ص ۲۸.

۳. شکیب ارسلان، ص ۲۸.

۴. شکیب ارسلان، ص ۳۷۲-۳۷۳؛ مصادر الدراسة الادبیه، ج ۲،

ص ۱۰۳-۱۰۵.

۵. الامیر شکیب ارسلان، ص ۷۰-۷۱.

۶. شکیب ارسلان، ص ۸۰.

۷. شکیب ارسلان، ص ۴۱.

۸. شکیب ارسلان، ص ۵۵؛ الامیر شکیب ارسلان، ص ۹۹.

علمی و دانستنی‌هایی از جغرافیا و زمین‌شناسی همراه است (برای نمونه: ص ۱۶۰، ۳۰۲) که بیشتر زمینه‌ای برای ارائه پیشنهادها علمی در جهت آبادانی شهرها و روستاها است. از آن میان، طرح آبرسانی به مکه و ایجاد سامانه‌ای برای پوشش گیاهی صحرائ عرفات (ص ۵۴) و بهره‌برداری از معادن را می‌توان نام برد. (ص ۲۸۲-۳۱۶) طرح این‌گونه آگاهی‌ها که از توجه او به لزوم آبادانی کشورهای اسلامی برمی‌خیزد، از اعتقاد وی به ضرورت استقبال از دانش جدید سرچشمه می‌گیرد.

وی از تناسب تعالیم اسلام با علوم جدید سخن گفته و با طرح آیاتی از قرآن که به دستاوردهای علمی روز اشاره دارد، توجه مفسران را به تفسیر علمی آیات قرآنی برانگیخته است. (ص ۱۶۴) از نظر او، روش برون‌رفت از بحران‌های اجتماعی و اقتصادی و ضعف و عقب ماندگی مسلمانان در کشورهای مختلف، بر خلاف پندار برخی، نه کنار گذاشتن اسلام و دین، بلکه بازگشت به تعالیم اسلامی است؛ تعالیمی که به باور وی نه تنها مخالف پیشرفت و توسعه نیستند، بلکه خود منادی پیشرفت و آبادانی و هماهنگی با علوم جدیدند. او با اختصاص دادن بخشی از کتاب *ارتسامات* به معرفی آبادگری‌های بعضی از امیران مکه و دیگر سرزمین‌های اسلامی در طول تاریخ، کوشیده الگویی به

شکیب دو بار به حجاز سفر کرد. سفر نخست به قصد ادای فریضه حج در سال ۱۹۲۹م. و سفر دوم برای شرکت در مذاکرات صلح عربستان و یمن در سال ۱۹۳۴م. صورت پذیرفت. کتاب *الارتسامات اللطاف* رهاورد سفر اول او است.^۱ وی هنگام ورود به حجاز، با استقبال عبدالعزیز بن عبدالرحمن بن سعود، سلطان حجاز، روبه‌رو شد و در مکه در خانه وزیر امور خارجه اقامت گزید. (ص ۱۴۱) او کتاب خود را به عبدالعزیز اهدا کرده و وی را به پاس برقراری آبادانی و امنیت در حجاز ستوده است. (برای نمونه: ص ۳۱)

شکیب ارسلان در این کتاب تقریباً همه جا سخن را از وصف شهرهای حجاز و آثار تاریخی و مناظر طبیعی به تحلیل اوضاع سیاسی و اجتماعی مسلمانان کشانده و اندیشه‌های اصلاح‌گرایانه خود را در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بیان کرده است.

توجه به جغرافیای نواحی گوناگون حجاز، شرح آب و هوا و منابع آب و وضع زراعت و معادن، و نیز وصف مناظر طبیعی که گاه با وصف‌های شاعرانه همراه شده، از ویژگی‌های این کتاب است. وصف دقیق پدیده‌های طبیعی در این اثر همه جا با علت‌یابی‌های

۱. الامیر شکیب ارسلان، ص ۹۰-۹۱.

زیبایی صحرای عرفات، گزارشی بلند از رحله ابن جبیر آورده (ص ۸۴) و در جای دیگر به تحقیق درباره بازارهای تاریخی حجاز (ص ۱۵۳-۱۵۹) پرداخته است. نیز در گفتار پیرامون معادن شبه جزیره عرب، قطعه‌ای از یک نسخه خطی را گزارش کرده که از معادن یمن آگاهی‌هایی به دست داده است. (ص ۳۰۳)

شکیب ارسلان در میانه اعمال حج، به دلیل گرمای سخت هوا، دچار ضعف و بیماری شد و به طائف رفت. (ص ۱۳۹) از این رو، نیمی از کتاب *ارتسامات* به وصف منطقه طائف اختصاص یافته است. او در این بخش، افزون بر وصف جغرافیای طبیعی و معرفی وادی‌ها، راه‌ها و روستاها (برای نمونه: ص ۱۶۵، ۱۸۹) به آثار و مکان‌های تاریخی این منطقه پرداخته و با معرفی برخی از نام‌آوران مدفون در طائف (ص ۱۹۹-۲۲۸) زندگی‌نامه‌ای کوتاه از هر یک آورده و پاره‌ای از رخدادهای تاریخی را گزارش کرده است.

سفرنامه شکیب ارسلان نخستین بار به سال ۱۹۳۱م. در چاپخانه المنار مصر با مقدمه و یادداشت‌های رشید رضا به چاپ رسیده است. چاپ دیگر کتاب در طائف و به سال ۱۳۹۷ق. صورت گرفته که با تصحیح و یادداشت‌های عبدالرزاق محمد سعید حسن کمال، در ۳۵۶ صفحه به چاپ رسیده است.

دولتمردان امروز دنیای اسلام نشان دهد. (ص ۹۴-۱۱۵)

توجه به جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی زندگی مردم حجاز و وصف وضعیت شهرها و روستاها از لحاظ آبادانی و تأسیسات و ادارات، کتاب او را از جنبه مطالعه تاریخ حجاز در دهه‌های آغاز سده بیستم م. درخور توجه کرده است. برای نمونه، در جایی از مطوفین* و مزورین*، راهنمایان زائران مکه و مدینه، به تفصیل سخن گفته و وظایف ایشان و ترکیب اجتماعی و مقدار درآمدشان را بیان کرده (ص ۱۱۶-۱۲۴) و در جای دیگر از معماری ساختمان‌های شهر سخن به میان آورده است. (ص ۱۴۱-۱۴۲)

باور شکیب ارسلان به لزوم اتحاد مسلمانان و همکاری آنان برای آبادانی کشورهای اسلامی، در پیشنهادهايش جهت آبادانی حجاز نمود یافته است. تشکیل شرکت‌های مالی به دست مسلمانان سراسر جهان برای تأمین اعتبار استخراج معادن حجاز، از جمله این طرح‌ها است. (ص ۲۸۲)

مطالب کتاب با مباحث تاریخی و گزارش‌هایی از کتاب‌های جغرافیایی و ادبی کهن آمیخته است. وی در معرفی هر یک از مکان‌ها، از پیشینه تاریخی آن سخن گفته و در باب معانی الفاظ و وجه نام‌گذاری آن‌ها تحقیق کرده است. برای نمونه، در وصف

◀ منابع

الامير شكيب ارسلان حياتته و آثاره: سامى الدهان، قاهره، دار المعارف بمصر، ۱۹۶۰ق؛ شكيب ارسلان داعية العروبة و الاسلام: احمد الشرباصى، مؤسسة المصرية العامة؛ مصادر الدراسة الاديبه: يوسف سعد داغر، بيروت، الفكر العربى الحديث، ۱۹۸۳م.

كامران محمدحسينى



الأرج المسكى...: كتابى در تاريخ

محلّى و شرح حال زمامداران مكه و خلفا،

نوشته على بن عبدالقادر طبرى

(م. ۱۰۷۰ق.)

نويسنده الارج المسكى فى التاريخ المكى و تراجم الملوك و الخلفاء از دانشوران و تاريخ نگاران شافعى ساكن مكه و در زمرة خاندان نام آور طبرى* است كه به امام حسين عليه السلام نَسَب مى برند.^۱ اعضاى اين خاندان در فقه و خطابه، برجسته و عهده دار و ظايف دينى و سياسى مهم همچون قضاوت و امامت مقام ابراهيم عليه السلام بوده اند.^۲ او زير نظر پدرش عبدالقادر طبرى (م. ۱۰۳۳ق.) از تاريخ نگاران سرشناس مكه و ديگر دانشوران آن روزگار

مانند عبدالملك عصامى^۳ (م. ۱۱۱۱ق.) به

تحصيل پرداخت و افزون بر منصب تدريس و افتاء در حرم مكى، امامت مقام ابراهيم را نيز بر عهده گرفت.^۴

بيشتر نگاهشته هاى طبرى درباره مكه است؛ از جمله: الأقوال المُعلّمة فى وقوع الكعبة المعظمة، تحفة الكرام بأخبار عمارة السقف و الباب من البيت الحرام، الجواهر المنظمة بفضيلة الكعبة المعظمة، شن الغارة على مانع نصب الستاره (سيف الإمارة على مانع نصب الستاره)، رسالة فى بيان العمارة الواقعة بعد سقوط الكعبة.^۵

الارج المسكى حاوى آگاهى هاى سياسى، اجتماعى و اقتصادى بسيار درباره مكه است كه منبع عمده آن ها، ديده ها و شنیده هاى خود نويسنده است. او آگاهى هاى زمان خود را با دقت و امانتى خاص نوشته است. از رخدادهايى كه طبرى شاهد آن بوده و جزئياتش را به تفصيل نگاهشته، بازسازى كعبه به سال ۱۰۳۹ق. در روزگار عثمانى است. (ص ۱۴۳-۱۴۸) او شنیده هاى خويش را در موارد بسيار از پدرش عبدالقادر طبرى (برای نمونه: ص ۸۱) و نيز با واسطه از جدش محب الدين طبرى (م. ۶۹۴ق.) (برای نمونه: ص ۵۴) و

۳. المنهج التاريخى، ص ۶۳.

۴. خلاصة الاثر، ج ۳، ص ۱۶۱؛ نشر الرياحين، ج ۱، ص ۴۴۳.

۵. كشف الظنون، ج ۵، ص ۶۰۶؛ الاعلام، ج ۴، ص ۳۰۱.

۱. الجواهر الشفاف، ج ۱، ص ۶۴۹؛ ايضاح المكنون، ج ۱، ص ۵۷.

۲. المنهج التاريخى، ص ۶۳؛ التاريخ و المورخون، ص ۳۴۱.